

ՄԻ ԴՐՎԱԳ ԿԻՒԿԻՍՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ

ՆԱԽՕՐՅԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Արամ Հովհաննիսյան-պ.գ.թ., դոցենտ

ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ

14-րդ դարի 60-70-ական թվականները Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյամարտի տարիներն են: Այդ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում երկրի կեսից ավելին գտնվում էր Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության տիրապետության ներքո, և հայոց թագավորությունը ամփոփվել էր Լեոնային Կիլիկիայի տարածքի մի մասում: Այս ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանը չունեի այլևս մոնղոլների պես հզոր դաշնակից: Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետությունները, որոնք նախորդ տասնամյակների ընթացքում քիչ թե շատ բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում հայոց թագավորության հետ, վաղուց արդեն իջել էին պատմության թատերաբեմից: Մերձակա քրիստոնյա պետություններից մնացել էր միայն Կիպրոսի թագավորությունը, որը, սակայն, այնքան հզոր չէր, որ կարողանար իրական ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային: Փոխարենը, Եգիպտոսի մամլուքներից բացի, հայոց թագավորության գոյությանը սպառնում էին նաև մամլուքների դաշնակիցները՝ թուրքմեն-կարամանները, որոնք հայոց թագավորության անմիջական հարևաններն էին դարձել:

14-րդ դարի կեսերից սկսած՝ ի վնաս Կիլիկյան Հայաստանի կտրուկ կերպով բարդացավ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական իրավիճակը: Ավելի քան հարյուրամյա պատերազմը (1337-1453 թթ.) արևմտաեվրոպական գերհզոր տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև¹ երկրորդական պլան մղեց

¹Տե՛ս Ա. Գալստյան, Կիլիկյան հայոց թագավորության կործանման հարցի շուրջը, <<Լրաբեր>> (հաս. գիտ.), 1971, 9, էջ 60, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III (ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն), Երևան, 1976, էջ 777:

խաչակրաց նոր արշավանքի ծրագրերը: Մինչդեռ իտալական քաղաք-պետությունները, մոռանալով քրիստոնեական համերաշխության մասին, շարունակում էին բազմակողմանի առևտրական հարաբերություններ պահպանել Եգիպտոսի սուլթանության հետ: 1345 թ. վենետիկցիների և մամլուքների միջև կնքված պայմանագրով, Վենետիկը կանոնավոր երթևեկություն հաստատեց Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա նավահանգստի հետ²:

Միջազգային ասպարեզում կատարված տեղաշարժերը վատթարացրեցին Արևելքի քրիստոնյաների վիճակը և հիմք դարձան, որպեսզի Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունը և թուրքմեն-կարամանները սևեռուն ուշադրություն հատկացնեն Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Կիպրոսի դեմ պայքարին: Այդ պայքարի դրվագներից մեկը, հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանի և նրա հակառակորդների միջև 1367-1370 թթ., այսինքն՝ հայոց թագավորության անկման նախօրյակին, պատմագիտական գրականության մեջ բավարար կերպով չի հետազոտվել: Մասնավորապես հստակ կերպով չի պարզաբանված, թե այդ չորս տարիների ընթացքում քանի՞ արշավանք է տեղի ունեցել հայոց թագավորության դեմ, ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում է զոհվել հայոց սպարապետ Լիպարիտը:

Այսպես, հետազոտողների ճնշող մեծամասնությունը կարծիք է հայտնել, որ դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել մեկ արշավանք և այն թվագրվել է տարբեր տարիներով: Օրինակ, Կ. Մուրաֆյանը նշում է, որ Հալեպի Իշիկ Թիմուր և Տարսուսի Մանչուկ ամիրաներն իրենց զորքերով Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններն են ներխուժել 1367 թ.³: Գրականության մեջ միննույն արշավանքը թվագրվում է նաև 1368 թ.⁴ ու 1369 թ.⁵:

Հայ հեղինակներից բացի, 1369 թ. օգոստին է արտահայտվում նաև խաչակրաց արշավանքների ճանաչված պատմաբան Ա. Աթիյան⁶: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ

2 Տե՛ս A. Atiya, The Crusade in the Later Middle Ages, London. 1938, p. 114-116; Հ. Տեր-Ղեւոնդեան, Ոսկերչությունը Կիլիկեան Հայաստանի մէջ ԺԳ-ԺԴ դարերուն, <<Բազմավէպ>>, 1991, 1-2, էջ 210:

3 Տե՛ս Կ. Մուրաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 466-467:

4 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 541:

5 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 781; Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 509-512:

6 Տե՛ս A. Atiya, նշվ. աշխ., էջ 374:

նան Ն. Տեր-Միքայելյանի կարծիքը, ըստ որի՝ թշնամու բանակը Կիլիկյան Հայաստան է ներխուժել 1370 թ.⁷: Միաժամանակ որոշ պատմաբաններ, հավանաբար գիտակցելով ինդրի բարդությունը, գերադասել են ձեռնպահ մնալ ճշգրիտ տարեթիվ նշելուց՝ բավարարվելով մահմեդական զորքերի արշավանքի ներկայացմամբ և Սիսի պաշարման փաստի արձանագրմամբ⁸: Ուստի անհրաժեշտություն է զգացվում, պահպանված սակավաթիվ աղբյուրների հիման վրա, վերստին անդրադառնալ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմանը նախորդած ռազմաքաղաքական կարևոր դրվագներից մեկի պատմությանը:

Խնդրո առարկա դեպքերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ԺԴ դարի հիշատակարաններից մեկը. <<Ի թվաբերութեանս Հայոց ՊԺԶ (1367)-ն, ի յամսեանն մայիսի Զ(6) արն, ի յասդմանէ սաստանայի արար զարաժողովք ամիրայն Տարսոյ Մինչաք անուն, ժողովեաց ի Շամբուն հիծելէն քանի որ կարաց, և զուրակիր Թուրքմանն զամենն, և այլ բազում խարամնցիք, և երեկ ի վերայ աթոռանիստ բերդին Սոյ...>⁹: Այսպիսով, հիշատակարանի հեղինակը արձանագրել է, որ 1367 թ. մայիսի 6-ին Տարսոնի ամիրա Մանչուկը միացյալ արշավանք է ձեռնարկել, իր բանակի կազմում ընդգրկելով Դամասկոսի հեծյալ զորքերի մի մասին, թուրքմենական ինչ-որ ցեղերի (<<զուրակիր>> բնութագրումը լրացուցիչ պարզաբանման կարիք ունի) և թուրք-կարամանցիներին:

Մեկ այլ տեղեկության ենք հանդիպում ժամանակաշրջանի հայտնի դեմքերից մեկի՝ Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրության մեջ. <<Ի թվին ՊԺԸ (1369)-ն մայիս ամսուս Ի (20)-ն երեկ Տարսոյ նայիպն Շուհորէ որդին ի վրայ Սըսու ի շաբաթ օր...>¹⁰: Այսպիսով, թվագրության առումով աղբյուրների տեղեկությունները միմյանցից որոշակիորեն տարբերվում են: Եվ այստեղից էլ հարց է ծագում, որ միգուցե դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել ոչ թե մեկ, այլ երկու

7 Տե՛ս Ն. Տեր-Միքայելյան, Եգիպտահայ զաղութր 10-15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980, էջ 69, 180:
8 Տե՛ս Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 473; Կ. Բասմաջյան, Լեւոն Ե Լուսինեան՝ վերջին թագաւոր Հայոց, Փարիզ, 1908, էջ 25-35; Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջմիածին, 2001, հ. Բ., սյուն 2250-2252:
9 Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 477:
10 Ա. Մաթևոսյան, Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, <<Պատմաբանասիրական հանդես>>, 1963, 4, էջ 197:

արշավանք: Հարցի պարզաբանման համար էական նշանակություն ունի Լիպարիտ սպարապետի կյանքի և գործունեության մասին անհայտ հեղինակի երկը, որը հրատարակել է Ն. Ակինյանը¹¹:

Այստեղ նախ նշվում է. «Ձոր գային Տաճկաց ազգն ի Մսրայ բազում զօրօք ի վերայ Տարսօնի եւ Կիլիկիայ գաւառին. եւ ինքն քաջ Լիպարիտն միայն էլանէր ի դէմ եւ կոտորէր զամենեսին... Եւ կոտորէր զնոսա եւ փախուցանէր...»¹²: Ակնհայտ է, որ այս տողերը վերաբերում են մամլուքյան ինչ-որ հարձակման, որը թշնամու համար աղետալի վախճան է ունեցել: Այնուհետև հեղինակը հաղորդում է. «Բայց յետոյ Մանճաք անուն ոմն ի Մսրայ հեծելագօր հսկայաձեւ եւ քաջ եկալ խնդրել ի Սուլթանէն, զի եկեալ սպանցէ զքաջ Լիպարիտին: Եւ եկեալ ԾՌ հեծելով և բանակ էարկ ի դէմ Սըսու...»¹³:

Հեղինակը, խոսելով երկու արշավանքների մասին, հստակորեն չի նշում, թե ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել առաջին հարձակումը: Որոշ հստակություն կարող է մտցնել Հովհաննես Թլկուրանցին, որը գրի է առել հայոց սպարապետի մասին ժողովրդական վիպերգը: Ինչպես նշում է է. Պիվագյանը, այն հիմնված է բանավոր զրույցների վրա և մոտ է իրականությանը¹⁴:

Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերում երկու արշավանք է նշվում դեպի Կիլիկյան Հայաստան՝ առաջինը՝ 1368 թ., և երկրորդը՝ 1370 թ.¹⁵: Թեև տարբերվելի մասին հաղորդումները չեն համապատասխանում այլ աղբյուրների վկայություններին, կարևորն այն է, որ հեղինակը նույնպես խոսում է երկու տարբեր արշավանքների մասին: Ըստ Հովհաննես Թլկուրանցու, առաջին արշավանքի ժամանակ Լիպարիտը ջախջախել է թշնամիներին և սպանել Մանչուկ ամիրայի որդուն, իսկ երկրորդ արշավանքի ժամանակ ինքն է սպանվել¹⁶:

Բացի Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերից, երկու տարբեր արշավանքների

11 Տե՛ս Ն. Ակինյան. «Պատմութիւն քաջին Լիպարտի», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, էջ 129-135:

12 Նույն տեղում, էջ 131:

13 Նույն տեղում:

14 Տե՛ս է. Պիվագյան, Հովհաննես Թլկուրանցի, Երևան, 1960, էջ 63:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

վարկածի հավանականության օգտին է խոսում նաև վերոհիշյալ աղբյուրների համադրումը և վերլուծությունը: Այսպես, 1367 թ. հիշատակարանի հեղինակը թշնամու գորքերի հարձակումը նշելիս չի խոսում Լիպարիտի մահվան մասին¹⁷: Եթե իրականում հայոց սպարապետը սպանված լիներ, ապա դժվար թե հեղինակն անտեսեր նման կարևոր փաստը: Եթե կիլիկյան հիշատակարանի տեղեկությունը վերաբերում է 1367 թ. դեպքերին, ապա Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրության մեջ նշվում է թշնամու հարձակման և սպարապետի ողբերգական մահվան մասին արդեն 1369 թ. ներքո¹⁸: Այսպիսով, հիմնվելով դեպքերին ժամանակակից հեղինակների տեղեկությունների վրա, կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման նախօրյակին դեպի մայրաքաղաք Սիս տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ առաջինը՝ 1367 և երկրորդը՝ 1369 թթ.:

Նույն եզրակացությանը կարելի է հանգել թշնամու բանակի թվաքանակի մասին վկայությունները քննելիս: Առաջին արշավանքի ժամանակ թշնամու գորքերի քանակի մասին հիշատակարանի հեղինակը վկայում է. «Բազում հիծման հիծելով և այլ շատ հիտիվաքալք, որ էին իբրև ԺԲՌ (12000) մարդ...»¹⁹: Ինչ վերաբերում է երկրորդ արշավանքին, ապա Մանչուկ ամիրայի հավաքած գորքի քանակի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում թե՛ «Պատմութիւն քաջին Լիպարտի» երկը և թե՛ Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերը: Հեղինակներից երկուսն էլ խոսում են 50 հազարի մասին²⁰: Ուստի տարօրինակ է, որ Ղ. Ալիշանը, որը հիմնվել է հենց Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերի վրա, հակառակորդ զորաբանակի թվաքանակը հասցրել է 60 հազարի²¹: Թերևս այստեղ գործ ունենք 5 և 6 թվանշանների պարզ շփոթի հետ: Հետևաբար, արժանահավատության առումով քննության կարիք է զգում աղբյուրների վկայած 50 հազարը:

Անկասկած է, որ նշված թվաքանակը չի կարող համապատասխանել ճշմարտությանը: Հովհաննես Թլկուրանցին և «Պատմութիւն Քաջին Լիպարտի»

17 Տե՛ս Լ. Խաչիկյան. նշվ. աշխ., էջ 477:
18 Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 197:
19 Լ. Խաչիկյան. նշվ. աշխ., էջ 477:
20 Ն. Ակիմեան, նշվ. աշխ., էջ 131; Հ. Պիվագյան, նշվ. աշխ., էջ 59:
21 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 480:

երկի անհայտ հեղինակը հավանաբար չափազանցություն են թույլ տվել, որպեսզի շեշտեն հայոց սպարապետի սխրանքը: Թշնամու գորաբանակի թվաքանակի մասին հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները չեն կարող համապատասխանել իրականությանը նաև այն պարզ պատճառով, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ընթացքում նրա վրա կատարած մի շարք արշավանքների ժամանակ թշնամու բանակը այդքան զինվոր երբևիցե չի ունեցել: Օրինակ՝ կարելի է հիշել 1279 թ. մամլուքյան զորքերի հարձակումը Հռոմկլա հայրապետանիստ բերդաքաղաքի վրա, երբ թշնամու զորքերի թիվը կազմում էր մոտ 13 հազար զինվոր²²: Այնուհետև. Թիմուրտաշի և թուրք Ամիր Օմարի 1321 թ. դեպի Կիլիկյան Հայաստան կատարած արշավանքի ժամանակ նրանց զորքերի թիվը 30 հազարից չէր անցնում²³, իսկ 1322 թ. Այասը ավերեց մամլուքյան մոտ 40 հազարանոց բանակը²⁴:

Եվ այդ վերը նշված արշավանքները տեղի են ունեցել այն ժամանակ, երբ հայոց թագավորությունը բավականին մարտունակ բանակ ուներ և կարող էր դիմակայել ավելի մեծաքանակ թշնամու ուժերին: Իսկ այժմ, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կորցրել էր իր տարածքների մեծ մասն ու ամփոփվում էր Սիս քաղաքով ու նրա հարակից գավառներով, նման մեծաքանակ զորքերի անհրաժեշտություն չկար: Բացի այդ, եթե նույնիսկ ինչ-որ մի էմիր ցանկանար էլ, չէր կարող նման մեծ բանակ կազմել: Ամենայն հավանականությամբ, թշնամու բանակի երկրորդ հարձակման ժամանակ նրանց զորքերի թիվը պետք է լիներ մոտավորապես այնքան, ինչքան որ եղել էր առաջին արշավանքի ժամանակ, այսինքն՝ 12 հազ. կամ մի փոքր ավելի:

Վերադառնանք ժամանակագրության խնդրին: Ե՛վ Հովհաննես Թլկուրանցին, և՛ 1367 թ. հիշատակարանն ու Վասիլ Մարաջախտը թշնամիների երկու արշավանքները թվագրում են երկու-երեք տարվա տարբերությամբ: Ներկայացված

22 Տե՛ս Bar Habraeus, The Chronography, London, 1932, p. 461:
23 Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 188; Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, թարգմանեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, էջ 247:
24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188-189, էջ 247:

երկու տարբերակներից նախընտրելի և հավանական է թվում առաջինը, քանի որ 1367 թ. հիշատակարանը շարադրված է իրադարձությունների անմիջական տպավորությամբ, իսկ Վասիլ Մարաջախտի վկայության արժեքը բարձր պետք է համարել՝ նկատի ունենալով հեղինակի դիրքը և տեղեկություններ հավաքելու ու ստուգելու հնարավորությունները:

Չափազանց կարևոր է նաև հայոց սպարապետ Լիպարիտի հերոսական մահվան պատճառների քննությունը: Այս կապակցությամբ Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրության հաղորդած տեղեկությունն առավել քան համառոտ է. <<Ու կերակի ի վաղուենէ եկին հեծմնով ու հետևկով, դրին կռիվ ու խանկրկեցին զքրիստոնէքն, ու սպանին ճ' (100) մարդ, ու սպանին զպարոն Լիպարիտ, պարոն Թորոս աւաք Մարաջախտուն որդին, ու այրեցին զքաղաքն ու զդարպասն...>>²⁵: Այսպիսով, ժամանակագրության մեջ հստակ և մանրամասնորեն չի ասվում, թե ինչ հանգամանքներում զոհվեց հայոց սպարապետը: Տվյալ դեպքերի մասին ավելի մանրամասն հաղորդումներ է պարունակում <<Պատմութիւն քաջին Լիպարտի>> ստեղծագործությունը:

Հեղինակը նշում է, որ երբ թշնամու բանակի մարտիկները հարձակվեցին մայրաքաղաք Սսի վրա, Կոստանդին թագավորը (1365-1373 թթ.). թշնամու առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով, ուղարկեց Լիպարիտ գորավարին: Լիպարիտի հեռանալուց առաջ արքան խոստանում է սպարապետին, որ ինքն ամուր կպահի Սսի կամուրջը, որպեսզի թշնամու բանակի մարտիկները չկարողանան հարվածել սպարապետին թիկունքից: Լիպարիտը հարձակվում է թշնամու վրա և ջախջախում մի մասին, որոնց մեջ էր նաև Մանչուկ ամիրան: Այնուհետև արքան, վերցնելով հեծելագորը, հետ է քաշվում միջնաբերդ և ավերում կամուրջը: Հետ վերադառնալիս սպարապետը չի կարողանում ներս մտնել միջնաբերդ, և այդ ժամանակ էլ նրա վրա թիկունքից հարձակվում են թշնամիները ու սպանում²⁶:

Այսպիսով, եթե հավատանք այս հաղորդմանը, ապա պետք է կարծել, որ

25 Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 197:

26 Տե՛ս Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 133:

Լիպարիտ սպարապետն իրականում զոհ է գնացել հայոց արքայի կողմից կազմակերպված դավադրությանը: Այս մասին նշում է նաև Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունը. «Կու ա-սեն, թե Կոստանդին թագաւոր պարոն Հեթմու որդին երբեր զհիծելն ու տուր տուեց զպարոն Լիպարտին ու զքաղաքն տաճկին...»²⁷: Փաստորեն ժամանակագրի տեղեկությունը հաստատում է նախորդ հեղինակի առաջ քաշած վարկածը: Հովհաննես Թլկուրանցին ևս նշում է, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է հայոց արքայի չարության պատճառով²⁸:

Հետևաբար, եթե անվերապահորեն հավատանք աղբյուրների տեղեկություններին, պետք է ընդունենք, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է նյութված դավադրության հետևանքով: Այդ դեպքում, սակայն, հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ է հայոց արքան նման քայլի դիմել: Կոստանդին թագավորի մեղքը դժվար է ապացուցված համարել, քանի որ սկզբնաղբյուրները որևէ վկայություն չունեն Կոստանդին արքայի և Լիպարիտ սպարապետի հակասությունների կամ թշնամության մասին:

Հետևաբար, մնում է ենթադրել, որ հայոց թագավորը բավարար ռազմական ուժեր չունենալու պատճառով է հետ քաշվել միջնաբերդ: Ինչ վերաբերում է աղբյուրների պարունակած մեղադրանքներին, ապա այդ կարելի է առանձնահատուկ հոգեբանական իրադրության հետևանք համարել: Լիպարիտը շատ սիրելի անձնավորություն է եղել ժողովրդի և իշխանների շրջանում, որովհետև անձնվիրաբար ծառայել է հայրենիքին քսան երկարուձիգ տարիների ընթացքում:

Լիպարիտ սպարապետի ողբերգական մահը հուսալքման ալիք է առաջ բերել և մղել ժողովրդին՝ ամբաստանելու արքային չգործած մեղքի համար: Սակայն Կոստանդին արքային կարելի է մեղադրել միայն սիրված գորավարին փրկելու անկարողության և ոչ թե՛ նպատակադիր դավադրական գործողությունների համար: Չմոռանանք, որ Կոստանդինը թագավորում էր այնպիսի մի բարդ ժամանակաշրջանում, երբ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունն արդեն իր անկումն էր

27 Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 197:

28 Է. Պիվազյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

ապրում, հետևաբար և չէր կարող հոգ տանել նույնիսկ իր նվիրված պաշտպանների անվտանգության մասին:

Լիպարիտ սպարապետի մահը մեծ կորուստ էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար և իր բացասական ազդեցությունը թողեց իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Հայոց սպարապետի աճյունը թաղվեց Սսի պարսպի ներսում, եկեղեցու մոտ, իսկ նրա գերեզմանը մահմեդականները կոչում էին <<Աղճա պապա>>²⁹:

Ի վերջո, պետք է փաստել, որ եթե դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ 1367 և 1369 թթ., ապա՝ հայոց սպարապետ Լիպարիտը գոհվել է երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1369 թ.:

14-րդ դարի 60-ական թվականների երկրորդ կեսի ծանր իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1375 թ., երբ թշնամու բանակը գրավեց Սիսը³⁰, և վերացվեց հայոց թագավորությունը:

29 Ն. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 431:

30 Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 477; Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 542; Հովհաննես Դարդեկ, Ժամանակագրություն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 144-150; Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 197; Տե՛ս նաև Ա. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 62; Վ. Մաթևոսեան, Լեւոն Ե Լուսինեանի <<Ամենայն Հայոց>> տիտղոսի հարցին շուրջ; <<Բազմավեպ>>, 1990, 1-2, էջ 236, Ն. Տեր-Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 70, 180; Ն. Աղազարմ, Նոթեր Եզիպտոսի գաղութին վրայ, Կահիրե, 1911, էջ 18; A. Atiya, նշվ. աշխ., էջ 470: